

Erdélyi Ágnes

Biztos, hogy a narratíva közös téma?

Annyi biztos, hogy a történelmi és az irodalmi elbeszélés közti hasonlóságok és különbségek tárgyalása régi közös témája az irodalomtudománynak és a filozófiának. Csak-hogy ez a régi, hagyományos formájában történelemfilozófiai téma az utóbbi évtizedekben – az analitikus történelemfilozófia ún. „narrativista fordulata” nyomán – nem a hagyományos keretek között merült fel. A narrativista fordulat ugyanis a *tudományfilozófiában* végbement változásokhoz kapcsolódott, és ennek következtében az analitikus történelemfilozófiában használt *narratíva* fogalomnak több köze van az események „narratív” és „teoretikus” újraleírása közti különbségekhez, mint a történelmi és az irodalmi elbeszélés között tagadhatatlanul fennálló hasonlóságokhoz. Az utóbbi persze sokkal érdekesebb, és ezért továbbra is sok szó esett róla. De a hasonlóságok hangsúlyozása, mint azt a narratíva fogalom gyors elterjedését követő fejlemények – elsősorban a történelem és a fikció közti különbségeket megkérdőjelező posztmodern elképzelések – mutatják, súlyos történelemfilozófiai nehézségekhez vezethet. *Vezethet*, de nem feltétlenül vezet. Az alábbiakban amellet érvelek, hogy az analitikus történelemfilozófia eredeti narratíva fogalma nem vezet ilyen nehézségekhez.

Abban a formában például nem, ahogyan Danto tárgyalta a történelmi narratíva és az irodalmi elbeszélés közti hasonlóságokat. Még azt is vitathatónak tartom – és vitatni is fogom –, hogy álláspontja utat nyitott volna a szkeptikus-relativista érveknek.¹

Kezdem azzal, hogy szkeptikus érvek már jóval korábban megjelentek az amerikai történettudományban. Az 1930-as években éles vita folyt a társadalmi, politikai és egyéb előfeltevésektől mentes történelmi megismerés lehetőségét megkérdőjelező „relativisták” és az ún. „objektivisták” között, akik szerint a történelem – úgy ahogyan ténylegesen volt – feltárható, az objektív igazság megismerhető. Ebben a vitában a historista-relativista érvek mellett nyíltan szkeptikus-relativista érvek is megfogalmazódtak. Charles Beard szerint az objektivista álláspont a következő öt megkérdőjelezhető előfeltevésre épül:

- a történelem (általában vagy bármely korszaké) létezett a történésztől független tárgyként;
- a történész megismerheti és leírhatja a történelmet úgy, ahogy objektíve létezett;
- a történész függetlenítheti magát vallási, politikai, filozófiai, nemi, gazdasági, morális és esztétikai érdeklődésétől;

¹ Marno Dávid még erősebben fogalmaz: „Danto a történelmi magyarázatokat a mindennapi nyelv azon temporális struktúrára vezette vissza, amelyek a regényekben is megjelennek, és úgy vélte, hogy a történelem éppúgy a *story* genuszába tartozik, mint a regény. Arról azonban hallgatott, hogy mi a különbség közöttük; ezzel voltaképp megelőlegezte a fikció és a történelem közti különbségeket megkérdőjelező posztmodern elképzeléseket.” (MARNÓ 2003, 328.)

- a történelmi események belső (talán kauzális) viszonyaik folytán valamiképpen struktúrákba szerveződtek, s ezeket a történész elfogulatlanul megfigyelheti és pontosan reprodukálhatja; s végül
- az ilyennek látott történelem önmagában véve megismerhető – nem hatja át valami hozzá képest transzcendens (például Isten vagy szellem) –, és megismerése csak racionális és intellektuális erőfeszítést követel.²

Az utolsót rögtön el is felejtethetjük: minden további nélkül belátható, hogy olyan konkrét, korhoz kötött történelemfilozófiai előfeltevésekre utal, amelyek a XX. század végi fejlemények szempontjából közömbösek. A harmincas években talán még volt jelentősége, hogy megkérdőjelezhető-e ezek az előfeltevések, a mai szkeptikusnak azonban édes mindegy, hogy a történelem megismerhetősége immanens vagy transzcendens okokból kérdőjelezhető meg. A Beard által ötödikként említett előfeltevés megkérdőjelezhetőségének tehát ma már nincs jelentősége, a maradék négyet viszont Danto kivédte.³ Hogy egészen pontos legyek: az első hármát kivédte, a negyedik viszont problematikusnak látszik. De az is kivédhető, csak komolyan kell vennünk, amit Danto a narratív és a teoretikus újraleírásokról mondott.

Nem az előfeltevések sorrendjében tekintem át Danto érveit. A harmadikkal kezdem, mert azzal a legkönnyebb elbánni (jóval gyengébb a többinél): megkérdőjelezése tulajdonképpen nem is szkeptikus, „csak” historista érveknek nyit utat. Azt pedig éppen Dantótól tudjuk, hogy historista álláspontról (mely szerint a történész maga is benne él a történelemben, mindig a saját korából tekint a múltra) nemcsak a történeti tudás lehetőségét megkérdőjelező szkeptikus-relativista álláspont felé lehet tovább lépni (hogy tudniillik ezek szerint a történésznek a múltról alkotott elképzelése mindig azt tükrözi, ami „a múlt a történész és a kora számára”), hanem úgy is tovább lehet gondolkodni, hogy ha a történész elképzeléseit a saját kora is befolyásolja, akkor meg lehet – és meg is kell – vizsgálni, hogy mi és hogyan befolyásolja (színezi, esetleg torzítja). Röviden: ugyanolyan történeti vizsgálatnak lehet alávetni a történész elképzeléseit, mint amilyenek ő veti alá a történeti szereplők elképzeléseit. A historista érvek tehát nem feltétlenül a múlttól való tudás lehetetlensége, hanem – annak számára, aki (mint Danto) a második utat választja – csupán a bonyolultsága mellett szólnak.⁴

A maradék három előfeltevést azonban érdemes közelebbről megvizsgálni. Az első és a második nem kell sokat töprengeni: könnyű belátni, hogy megkérdőjelezésük rövid úton szkeptikus állásponthoz vezet (ha nem feltételezhetem, hogy létezett – vagy nem tudhatom, hogy létezett-e – történelem, máris szkeptikus álláspontra helyezkedtem). Legfeljebb a megfogalmazáson érdemes töprengeni. Beard úgy fogalmazott, hogy a *történelem* létezett a történésztől független tárgyként, és a történész ezt (ti. a *történelmet*) ismerheti meg, illetve írhatja le úgy, ahogy létezett.⁵ A szó szoros értelmé-

² BEARD 1935, megtalálható: STERN 1973, 315–328. A megkérdőjelezhető előfeltevések listáját lásd STERN 1973, 317.

³ Danto közvetlenül is foglalkozott Beard álláspontjával, legrészletesebben könyvének VI. – „Evidence and Historical Relativism” – című fejezetében (DANTO 1985, 88–102), én azonban nem erről, hanem a szkeptikus állásponttal szemben megfogalmazott *érveiről* beszélek.

⁴ Az itt röviden ismertetett gondolatmenettel (DANTO 1985, 331–334) másutt részletesen foglalkoztam (lásd ERDÉLYI 2004, 329–330).

⁵ Persze, ha a megfogalmazásról beszélek, illik szó szerint, teljes terjedelmében és eredetiben idézni a szöveget (ti. az első két megkérdőjelezhető előfeltevést): „The first is that history (general or of any period) has existed as an object or series of objects outside the mind of the historian (a *Gegenüber* separated from him and changing in time). The second is that the historian can face and know this object or series of objects and can describe it as it objectively existed.” (BEARD 1935, megtalálható: STERN 1973, 317.)

ben ez annyit jelentene, hogy a történész „felfedezi” a tárgyát, azaz: a történelem „talált”, nem „csinált” (*found not made*). Vajon *ennek* megkérdőjelezése valóban szkeptikus állásponhoz vezet? Mi van, ha másképp fogalmazunk, és „történelem” helyett *múltat* mondunk? Ha különbséget teszünk „múlt” és „történelem” között, és az utóbbin a történésznek a múltról adott beszámolóját értjük, akkor nem szkeptikus állítás – inkább csak trivialitás –, hogy a „történelem” csinált vagy „konstruált”. Ezzel persze még nem védtük ki a szkeptikus érveket, hiszen az is lehet, hogy Beard csak pontatlanul fogalmazott: *történelmet* mondott, de a *múltra* gondolt. Mégis érdemes ragaszkodni a pontos fogalmazáshoz: az első két előfeltevés megkérdőjelezéséből következő szkeptikus álláspont ugyanis nem történelem-specifikus, ha következetesen (és kicsit körülményesen) mindig *múltat* és *múlt*ról szóló *beszámolót* mondunk. Ezt is Dantótól tudjuk: ő érvelt amellett, hogy a múlt és a múltról szóló beszámoló viszonya ugyanolyan problémákat vet fel, mint bármilyen szövegnek az általa leírt valósághoz fűződő viszonya. Igaz, ezek súlyos problémák, de az első esetben legalább elháríthatók a következmények: a történész akkor is megfogalmazhat a múltról szóló állításokat, ha a történelmi nyelv és a történelmi valóság viszonya ugyanolyan problematikus, mint nyelv és valóság viszonya általában. Az érv röviden (és leegyszerűsítve) a következőképpen hangzik.⁶

A történelmi mondatnak a szokásos igazságtételeken kívül eleget kell tennie egy *időbeli* feltételnek is (a mondatban leírt eseménynek meg kell előznie a mondat kimondását vagy leírását). Ennek a feltételnek a teljesülése azonban még nem teszi igazzá a történelmi mondatot: ettől még – mondja Danto – *A Római Birodalom tündöklése és bukása* lehetne Gibbon alkotó fantáziájának terméke, a *Gyűrűk urában* elbeszélte hobbit-történet pedig igaz események krónikája. Ebből a további feltételből mindössze annyi következik, hogy a történelmi mondat kétféleképpen lehet hamis: akkor is hamis lehet, ha egyébként igaz; de hogy a mondat ebben a második értelemben hamis-e, azt könnyű eldönteni. Igaz viszont csak az a történelmi mondat lehet, amely egyébként is – az időbeli feltétel teljesülésétől függetlenül is – igaz. Azaz: kielégíti az igaz leírás minden feltételét. Azt persze már egyáltalán nem könnyű eldönteni, hogy egy mondat eleget tesz-e az igaz leírás feltételeinek, de a nehézségek ilyenkor ugyanolyan természetűek, mint bármilyen más – nem történelmi – leírás esetében. Mi ugyan súlyosabbnak szoktuk látni ezeket a nehézségeket – teszi hozzá Danto –, de nem azért, mert a történelmi nyelv és a történelmi realitás között másfajta (netán bonyolultabb) a viszony, mint nyelv és valóság között általában, hanem mert *mi* másképpen viszonyulunk a történelmi valósághoz, mint általában a világhoz. A legfontosabb különbség szerinte az, hogy a múltról alkotott elképzeléseket a leírandó történelmi valóság részének tekintjük, a világról alkotott elképzeléseket viszont nem tekintjük a leírandó valóság részének. Ez a különbség rendkívül bonyolulttá teszi a történész feladatát, de nem kérdőjelezi meg a múltról való tudás lehetőségét. Éppen ellenkezőleg: a bonyolultság rávilágít valamire, amire támaszkodni lehet a múltról való tudás lehetőségét megkérdőjelező relativista érvekkel szemben. Amikor ugyanis a történész múltról alkotott elképzeléseket vizsgál, nemcsak (talán nem is elsősorban) arra kíváncsi, hogy a vizsgált elképzelések igazak-e (ennek eldöntése – mint láttuk – ugyanolyan nehézségekbe ütközik, mint bármilyen másfajta elképzelés esetében), hanem – mondjuk – arra keres magyarázatot, hogy miért fogadták el őket, vagy hogyan alakultak ki. Azaz: a múltról alkotott

⁶Danto gondolatmenetéről (DANTO 1985, 312–316 és 328–330) részletesebben lásd ERDÉLYI 2004, 328–329.

elképzelések vizsgálata során számos olyan állítást megfogalmazhat, amelyet nincs okunk a múlttól való tudás köréből kizárni.

Már csak a negyedik előfeltevés vizsgálata van hátra. Emlékeztetőül: Beard annak az elképzelésnek öt megkérdőjelezhető előfeltevéséről beszélt, mely szerint a történelem – úgy ahogyan ténylegesen volt – feltárható és objektív igazságként megismerhető. Az ötödikre nem kellett sok szót vesztegetni, mivel megkérdőjelezésének ma már nincs jelentősége, az első háromról pedig kiderült, hogy aki megkérdőjelezi őket, annak – ha következetesen gondolkodik, illetve pontosan fogalmaz – nem kell feltétlenül szkeptikus álláspontra helyezkednie. A negyedikkel azonban nem könnyű megbirkózni.

A negyedik megkérdőjelezhető előfeltevés úgy szól, hogy a történelmi események belső (talán kauzális) viszonyaik folytán valamiképpen struktúrákba szerveződtek, s ezeket a történész elfogulatlanul megfigyelheti és pontosan reprodukálhatja. Itt már az sem segít, ha kicsit körülményesebben fogalmazzunk (nem „történelmi”, hanem *múltbeli* eseményekről és a róluk szóló történészi beszámolóról beszélünk), hiszen az állítás azt is tartalmazza, hogy a történészi beszámoló a múltat *reprodukálja* (nem tesz hozzá semmit ahhoz, amit a múltban *talál*). Magyarán: ezúttal nem tudjuk úgy átfogalmazni az előfeltevést, hogy megkérdőjelezése ne vezessen szkeptikus állásponthoz, csupán valami kézenfekvőt állítson a *múltbeli események* és a *múltbeli eseményekről szóló történészi beszámolók* közti különbségről. De akkor is kényelmetlen következményekkel kell szembenéznünk, ha úgy próbáljuk kivédeni a szkeptikus érveket, hogy ezt az egy előfeltevést elfogadjuk (nem tekintjük megkérdőjelezhetőnek). Elfogadása ugyanis (túl azon, hogy visszamenőleg is kérdésessé teszi a múlt és a múlttól szóló beszámoló közti különbségről mondottakat) furcsa és nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel.

Ha elfogadom az előfeltevést, válaszolnom kell például arra a kérdésre, hogy *mikor* szerveződnek struktúrákba az események? Amikor megtörténnek? Ez egyrészt lehetséges (hiszen az események belső – talán kauzális – viszonyai folytán alakulnak ki közöttük strukturális szerveződések), másrészt további kérdéseket vet fel (míg ha későbbre teszem a struktúrák létrejöttét, rövid úton be kell látnom az előfeltevés tartathatatlanságát). Rögtön fölvetődik például az a kérdés, hogy *mikor fedezhetem föl* a szerveződő struktúrát? Vajon fölfedezhetem azonnal, szerveződésével (azaz: az események megtörténtével) egyidejűleg? Nem abszurd ez? Hiszen a struktúrába szerveződő események általában nem egyidejűek! Akkor talán csak utólag fedezhetem fel őket? Ez viszont (azon túl, hogy egy sor további technikai kérdést vet fel: utólag mikor? amikor már kiépültek? mikor mondhatom, hogy egy struktúra kiépült? meddig tart az egyik és hol kezdődik az új?) kérdésessé teszi magát a kiindulópontot. Ha csak utólag fedezhetem föl a strukturális szerveződések, akkor honnan tudom, hogy már korábban is ott voltak? Ha meg nem tudhatom, akkor milyen alapon mondom, hogy a struktúrák is ott vannak a múltban, a történész csak reprodukálja őket?⁷

Ezek után be kell látnunk: akkor sem jó ötlet elfogadni az előfeltevést, ha megkérdőjelezése szkeptikus állásponthoz vezet. Ráadásul ezúttal nem is a szokásos, általános, hanem nagyon is történelem-specifikus megfontolások vezettek a végkifejlethez. A felvetődő kérdésekből egyértelműen látszik, hogy itt nem csak és nem is elsősorban az okozza a nehézségeket, hogy milyen státust tulajdoníthatunk a múlttól szóló leírásokban szereplő „struktúráknak” (vajon leíró funkciót tulajdoníthatunk nekik, vagy teo-

⁷ Ha későbbre teszem a struktúrák kialakulását – azaz abból indulok ki, hogy az események csak utólag szerveződnek struktúrákba –, akkor nyilvánvaló, hogy felfedezni is csak utólag lehet őket, vagyis elég két lépés (az utolsó két kérdés), hogy tarthatatlannak bizonyuljon az előfeltevés.

retikus konstrukcióknak kell tekintenünk őket?), hanem hogy ezeknek a struktúráknak temporális jellegük (is) van. – De talán éppen emiatt nemcsak ez a két véglet lehetséges (nevezetesen, hogy *vagy* teoretikus konstrukciók, *vagy* leírásai valaminek, ami a múltban létezett). Danto például *narratív konstrukcióknak* tekinti az ilyen és hasonló – kétségkívül múltbeli, de nem a múltban „talált”, hanem csak utólag, és akkor is csak retroaktív módon föltárható – temporális struktúrákat.

Akárcsak a teoretikus konstrukciók, a narratív konstrukciók is a tudományos magyarázatban játszanak szerepet. Danto azért különbözteti meg a kettőt, mert szerinte az eseményeknek ugyan számtalan leírása lehetséges, de nem mindegyik leírás olyan, amelyben az adott esemény tudományos magyarázatot kaphat. Azoknak a leírásoknak, amelyekre ez is áll, két alapvetően eltérő típusa van: az egyikben az esemény valamilyen általános törvénnyel „fedhető le”, azaz a magyarázó erővel bíró újrалеírásban úgy szerepel, mint ami bizonyos feltételek fennállása esetén mindig bekövetkezik, a másikban pedig egy narratívával „fedhető le”, azaz a magyarázó erővel bíró újrалеírásban egy olyan történetbe illeszkedik, amelyből kiderül, hogy akkor és ott mi vezetett a bekövetkezéséhez. Az első esetben van egy teóriánk (érvényesnek gondolunk bizonyos összefüggéseket), és az eseményt mint a teóriába illeszkedőt írjuk le („teoretikus újrалеírás”), a második esetben pedig van egy narratívánk (elmondunk egy történetet), és az eseményt mint a narratívába illeszkedőt írjuk le („narratív újrалеírás”). De akármennyire különbözik is a kettő, van egy nagyon fontos közös vonásuk: mind a teóriát, mind a narratívát *mi alkotjuk*.⁸

Ám mivel *tudományról* (tudományos magyarázatról) van szó, nem kell tartanunk a következményektől. Pontosabban: a narratívák esetében sem kell inkább tartanunk a következményektől, mint a tudományos elméletek esetében. A tudomány demarkációs kritériumokhoz szokott folyamodni, hogy teóriáit elhatárolja a nem tudományos magyarázatoktól. A teoretikus és a narratív újrалеírások elemzése során Danto arra az eredményre jutott, hogy a tudomány nemcsak teoretikus, hanem narratív konstrukciókat is használ. De ezzel nem nyitott utat tetszőleges (esetleg fiktív) narratív konstrukcióknak, hiszen az utóbbiak esetében sincs akadálya annak, hogy megadjuk, milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy érvényesnek tekintsük az ilyen konstrukciókat. Azaz: megadjuk azokat a demarkációs kritériumokat, amelyek az érvényes történelmi narratívát elhatárolják a fikciótól.

Ez persze – tudniillik érvényes történelmi narratíva és a fikció elhatárolása – nem könnyű feladat. De a nehézségek ugyanolyan természetűek a teoretikus és a narratív konstrukciók esetében.

⁸ A gondolatmenet megtalálható az *Analytical Philosophy of History* 1985-ös kiadásának bevezetőjében (lásd DANTO 1985, IX–XIV).

IRODALOM

- BEARD, Charles 1935. That Noble Dream. *The American Historical Review* 41, 74–87.
- DANTO, Arthur C. 1985. *Narration and Knowledge* (including the integral text of *Analytical Philosophy of History*). New York: Columbia University Press.
- ERDÉLYI Ágnes 2004. Az a nemes álom. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága*. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Budapest: Argumentum.
- MARNO Dávid 2003. Magyarázat vagy reprezentáció: az analitikus történelemfilozófiától Hayden White-ig. In Farkas Katalin és Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcselet és analízis*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 323–341.
- STERN, Fritz 1973. Fritz Stern (ed.): *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*. New York: Vintage Books.

